

explanation of some surnames origin can only be hypothetical. In most cases they directly pointed out the artistic occupation of the carrier or represented the professional appellatives fixed in the second generation. A group of masters, who bared a professional surname, but not of their specialty, was outlined. Most of them were butchers and tailors, and the least among this group were fullers and bonders. The surname, which at first glance is directly related to the production activity, could be fixed to the owner for other reasons. For example, a person did not produce goods, but traded in them.

The names of all the Pereyaslav craftsmen were based on the Christian calendar name. The most common name is Ivan (12.7%). The prevalence of the names Kuzma and Demyan, who, by some ethnographers, could be holy patrons of shoemaker's guild, was also considered. In 1766 foreigners were not registered among the Pereyaslav craftsmen.

Key words: *craft, craftsman, Pereyaslav, Hetmanschyna, guild, master, Rumiantsev Register, 1766, surname, name.*

УДК 930«16»

Олексій Сокирко

*кандидат історичних наук, доцент кафедри
давної та нової історії України
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
e-mail: sag@univ.kiev.ua*

**МІСТА, ФОРТЕЦІ, ГАРНІЗОНИ.
ФОРТИФІКАЦІЙНО-ОБОРОННІ СТРАТЕГІЇ
В КОЗАЦЬКОМУ ГЕТЬМАНАТІ ДОБИ
“МІЛІТАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ”**

Зміни у військовій справі Нового часу кардинальним чином вплинули на перетворення в міському просторі: фортифікаціях, плануванні, трибі життя мешканців. Водночас розбудова нових оборонних комплексів і модернізація старих, забезпечення їх гарнізонами і артилерією стали важливими елементами державної політики. Всі ці новації були складовими “мілітарної революції” в Європі, визначаючи ступінь військового лідерства різних країн. Свої особливості в цьому процесі мали східноєвропейські держави серед яких і Козацький Гетьманат. Специфіка театру воєнних дій на якому головним противником довгий час були татари спричинилася до того, що більшість укріплень були дерево-земляними. Однак, розвиток вогнепальної зброї поступово змушував відмовлятися від мурованих і дерев'яних фортифікацій фронтального типу. Вони доповнювалися елементами західноєвропейської фортифікації (бастіонами і рavelінами), що збільшували вогневий потенціал фортеці й підвищували її оборноздатність. Водночас, Гетьманичина не мала достатніх ресурсів для масштабної реконструкції фортець і утримання в них постійних гарнізонів. Сукупність цих факторів призвела до того, що у XVIII ст. оборонне будівництво в Козацькому Гетьманаті перейшло до рук Росії й почало використовуватися в інтересах імперії.

Ключові слова: *Козацький Гетьманат, “мілітарна революція”, фортеці, фортифікація, гарнізони*

Поступ воєнних технологій на схилку Середньовіччя та на світанку Нового часу став остаточно визначати обличчя війн, держав та економік в європейській історії. Феномен “мілітарної революції”, що акумулював цілий ряд глобальних змін у військовій справі, якнайвиразніше втілювався у протистоянні двох технічних полюсів: розвитку вогнепальної зброї, передусім артилерії, та вдосконаленні фортифікаційних систем. Ці дві антагоністичні тенденції аж до XX століття стануть чи не найголовнішими трендами війни.

Вдосконалення гармат, значно полегшених і здатних вести прицільний вогонь, а також інженерної тактики облог, змушува-

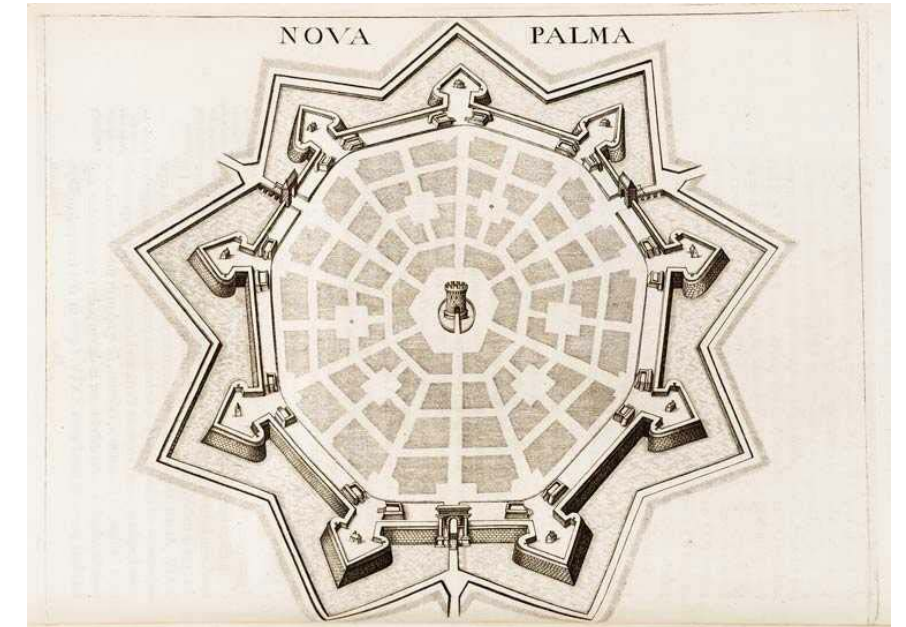
Титульний аркуш Трактату
Architectura militaris moderna
М. Дюгена, 1647 р.

¹ Огляд нових тенденцій у розвитку артилерії, тактики облог і їхній вплив на фортифікацію див.: Говард, М. (2000). Війна в європейській історії (А Яковина, пер.). Київ, С.39-41, 76; Duffy, C. (1985). The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great, 1660-1789. Vol.2. Routledge&Kegan Paul, P. 1-62.

² Український контекст поширення європейських новацій у фортифікації: Глушок, О. (2009). Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги

ли міста відмовлялися від суцільних поясів кам'яних і дерев'яних мурів з високими баштами. Відтепер фортеці опоясуються ланцюгами земляних насипів з влаштованими на них артилерійськими батареями, смугами штучних перешкод і багатьма іншими хитрощами, націленими на виснаження противника і зрив його плану облоги¹. Новації поступово змінюють ландшафт і обличчя міста, котре оновлюється, перебудовується, реконструює свої укріплення. Нові фортифікаційні форми, створені видатними архітекторами і художниками того часу, не лише міняють його зовнішність, але й урбаністичну "ідентичність"². Регулярне планування укріплень, оперте на пропорційні геометричні форми, викликало до життя такі звичні для нас константи урбаністичного пейзажу, як регулярна забудова, міські перехрестя, центральні площі з адміністративними спорудами і тріумфальними скульптурами, паркові

Проект фортеці
в Пальманова з трактату
Architectura militaris moderna,
1647 р.

(XV–XVII ст.). (Ю.Буйських, упоряд.). К.: Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ, 2009; Липа, К. (2016). Теорія архітектури, містика і війна. К.: Laurus.

³ Pollak, M. (2010). Cities at War in Early Modern Europe. Cambridge University Press, P.61-67, 233-279.

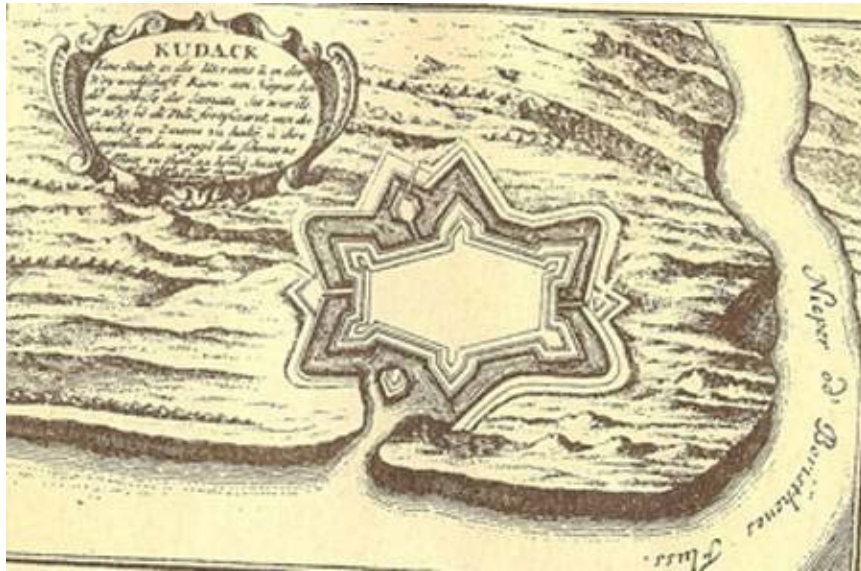
зони тощо. Ранньомодерне місто прагнуло не лише чітких абрисів, але й меж/кордонів, живописних панорам, народжуючи не знані доти критерії естетичності міського простору.

"Мілітарний урбанізм", як його охрестила американська дослідниця Марта Поллак, став транснаціональним явищем у міському дизайні, з притаманними йому уніфікованістю, геометричною чіткістю, стриманістю й водночас монументалізмом³. Втім, не варто перебільшувати масштаби цього феномену. Принаймні до XIX століття абсолютна більшість міських центрів на Заході та Сході Європи дуже повільно змінювали своє обличчя, навіть перед загрозою знищення під час війн. Брак коштів і організаційних можливостей у держави й міських комун, котрі опікувалися станом оборонних споруд, робив справу модернізації точковою. Своєрідний виняток становили периферійні регіони Європи (Піреней, Балкани, Придунав'я ті ін.), де внаслідок перманентних воєнних конфліктів держава й соціум були структуровані для мілітарних потреб. Тут виникли специфічні військової інститути й, зокрема, особливий тип "fortress cities" в яких фортифікаційні новації трансформувалися під впливом місцевих традицій і воєнної специфіки фронтиру.

В цьому нарисі ми не ставимо собі на меті фронтальний аналіз змін у фортифікації ранньомодерної України, їх впливу на містобудівні практики та зв'язок із західноєвропейськими тенденціями. Враховуючи те, що сучасні археологія та історія архітектури накопили досить великий багаж досліджень окремих фортець Наддінпрянщини та Лівобережної України наша мета буде скромнішою. Ми спробуємо бодай побіжно з'ясувати, як специфіка "буферного статусу" відбивалася на розвиткові оборонної системи Козацького Гетьманату, починаючи від суто технічного рівня (інженерних рішень і будівельних технологій), завершуючи включеністю фортець у стратегію війн, їх забезпечення артилерією і гарнізонами. Таким чином, нас цікавитиме не стільки фортифікація як така, скільки якою мірою вона мислилася і використовувалася

Кодацька фортеця.
Малюнок Г. де Боплана,
1635 р.

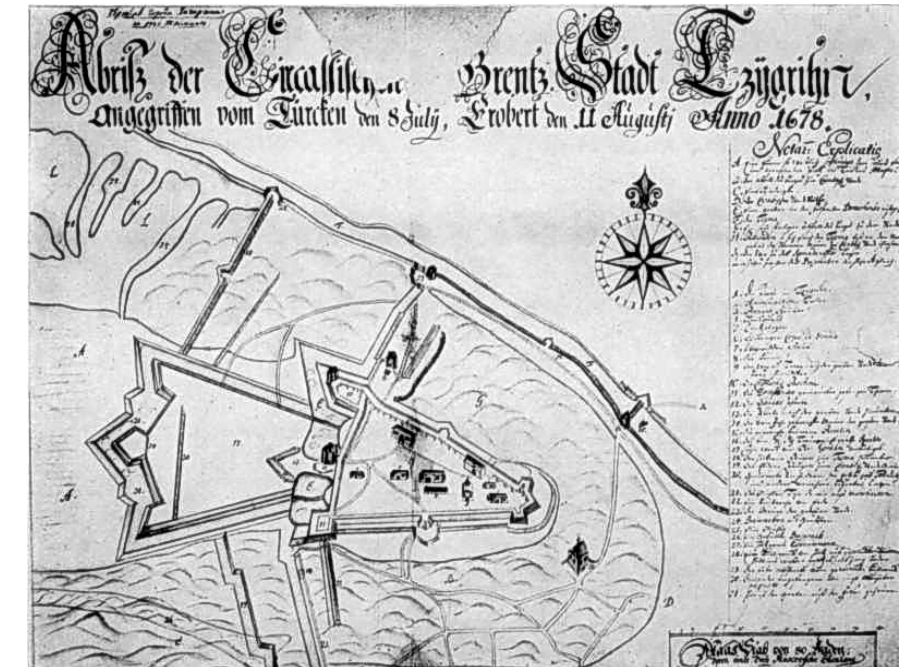
козацькою державою як елемент військового потенціалу, інструмент війни.

Системний аналіз фортифікаційних комплексів найголовніших оборонних і адміністративних центрів гетьманату – чотирьох гетьманських столиць (Чигирин, Гадяч, Батурин і Глухів) і сімнадцяти полкових центрів (Полтави, Ніжина, Стародуба, Лубен, Чернігова, Переяслава, Миргорода, Прилук, Білої Церкви, Вінниці, Брацлава, Умані, Кальника, Кропивного, Черкас, Корсуня й Канева) – є на сьогодні певною проблемою, через різний ступінь їх вивченості. Окремішнє місце, з точки зору свого розташування й постійних змін адміністративного статусу, серед цих фортець займав Київ. Варто нагадати, що чимало міст і містечок нижчого адміністративного рівня також мали сильні укріплення й артилерію, часом змушуючи ворога надовго затримуватися під їхніми стінами, як-от свого часу Чорногородка, Ладижин або Ромни.

Специфіка ландшафту, а також театру воєнних дій на якому головним противником від часів Русі були кінні війська кочових імперій, спричинила те, що в Козацькій Україні переважна більшість укріплень були дерево-земляними. Оскільки нападники не вдавалися до тривалих облог міст і містечок, вони розбудовувалися як фортеці-схованки для довколишнього населення та опорні пункти козацьких і найманих військ, що давали відсіч татарським набігам. Лише окремі міста, як наприклад Київ, Батурин або Чигирин, що мали важливе оборонно-стратегічне значення, були споряджені багатофункціональними лініями комбінованих укріплень, що включали дерев'яні, кам'яні й цегляні стіни, вежі та бастіони. Однак, розвиток вогнепальної зброї поступово змушував відмовлятися від мурованих і дерев'яних фортифікацій фронтального типу.

Найвідповідальніші у бойовому відношенні ділянки укріплень могли бути мурованими, або ж споряджатися паралельним частоколом, заповненим землею та камінням, надолбами (вертикально вкопаними в ґрунт обрубками колод) і частиками (загостреними дубовими кілками). Великі фортеці мали автономні джерела водопостачання – колодязі, – а також мережі підземних ходів, що вели до води або в заміську периферію (хвіртки, вилазки тощо).

План Чигирини
Патріка Гордона,
1678 р.

⁴ Челебі, Э. (1961). Книга путешествий. (Извлечения из сочинений турецкого путешественника XVII в.). Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. Москва, С.81-82; Нерода, В., Нестеренко, В. (2008). Ще раз до питання про замок Д. Вишневецького у Черкасах. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наукових статей. Вип.17*. К., Науково-дослідний центр «Часи козацькі», Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, С.

⁵ Парацій, В. (1997). Фортифікаційні споруди правобережних земель Середнього Подніпров'я першої половини XVII ст. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. Вип.6*. К., Наук.-дослід. центр «Часи козацькі», Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, С. 38–44.

⁶ Принаймні, схожу систему, де козацькі замки контролювали перевози й шляхи у степовій приферії, демонструють оборонні центри Східного Поділля (Драганенко, В. (2013). Система оборони південно-східного прикордоння Поділля в середині XVII ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. Вип. 6*. Кам'янець-Подільський, С. 461-466).

Такий характер планування й укріплень мали “замочки”, що дісталися козацькій державі у спадок від річпосполитської доби. Так, наприклад, фортеця у Білій Церкві розташовувалася на горі, однією стороною оберненою до р.Рось. Вона була оточена колом земляних валів з частоколом, а власне замок мав четверо воріт з брамами. Пригородки мали земляні вали з частоколами і брамами, що примикали до замкових укріплень, а також сухий ров. Черкаський замок, реконструйований в 1550-х рр. мав кам'яний дитинець, оточений валом із частоколом та ровом. Очевидно, в першій половині XVII ст. його було зміцнено чотирма насипними бастіонами, позначеними на карті України Гійома Лавассера де Боплана, але за декілька десятиліть вони осипалися і були ушкоджені під час бойових дій. Турецький мандрівник Евлія Челебі, відвідуючи місто, зазначив, що “Это не мощное каменное сооружение, а паланка, окруженная насыпным земляным валом с бревенчатым частоколом, которая стоит на берегу Днепра”⁴.

Ще одним відгомонам русько-литовського оборонного будівництва, особливо притаманним Нижньому Подніпров'ю, була взаємна пов'язаність невеликих фортець, що утворювали оборонні ланцюги. Так, на Правобережній Київщині система замочків і містечок, споряджених дерево-земляними (Фастів), а деінде й мурованими укріпленнями (Мотовилівка), фактично повторювала густу мережу давньоруських прикордонних пунктів, котрі контролювали кордон з Диким Полем⁵. Очевидно, аналогічну систему розташування наслідували сотенні центри й містечка Південного Лівобережжя⁶.

Наприкінці XVII - XVIII ст., коли українські терени стали ареною війн для великих польових армій Туреччини, Швеції та Росії, оснащених потужною артилерією, постала необхідність в переобладнанні та реконструкції застарілих дерев'яних фортець. Більшість з них доповнюється новими елементами західноєвропейської фортифікації – земляними бастіонами і рavelінами, - що

План Чигиринської фортеці,
1677 р.

збільшували вогневий потенціал фортеці й перешкоджали наближенню до міста військ противника.

Тим не менше, найбільші фортифікаційні комплекси козацької доби – гетьманські столиці, полкові й сотенні міста – мали розташування й інженерне вирішення, притаманне ще давньоруським традиціям. Практично всі вони постали на місці міст і городищ, що виникли протягом X – XII ст., вже від початку маркуючи найвигідніші, з точки зору оборони, місця ландшафту, доступу до води, контролю за довколишніми шляхами сполучень. Цікаво, що місцем заснування фортець, або великих польових таборів під час воєнних кампаній, могли ставати локації покинутих городищ і валів, що у величезній кількості збереглися на території теперішньої

Облога Чигирини турками.
Малюнок з літопису Величка,
1720 р.

⁷ Ковалець, Т. (2013). «А було тих порожніх городищ... велика сила»: стародавні оборонні укріплення України та козацька польова фортифікація у повстаннях 20–30-х рр. XVII ст. *Буковинський журнал*. № 2, С. 161-163.

Київської, Черкаської, Полтавської та Вінницької областей. Ще наприкінці XVI – на початку XVII ст. на цих місцинах було відбудовано замки Канева, Василькова, Корсуня, Переяслава й збудовано нові у Лисянці та Трахтемирові⁷.

Структура оборонної забудови міст традиційно складалася з укріпленої фортеці та її серцевини (замку/дитинця) і довколишньої міської периферії (форштату). За невеликим винятком, більшість фортець Право- та Лівобережної Наддніпрянщини неодноразово міняли свої межі, за влучним висловом істориків архітектури ніби “ідучи за ландшафтом”. Внаслідок цього, структура фортеці могла бути одно-, дво- (Батурин) або навіть тридільною (Чернігів), в залежності від ландшафтних умов, чисельності гарнізону тощо. В спеціальній літературі виділено три основних типи взаєморозта-

Бастіон Дорошенка Чигиринського замку. Сучасне фото

шування міських поселень та їхніх оборонних споруд: 1) фортеця на периферії міської території, 2) фортеця в середині міста, 3) фортеця на підступах до міста. Фортеці закладалися на панівних ділянках місцевості, що давали можливість панорамного огляду й обстрілу довколишнього простору. Їхні укріплення склалися з сухого рову, або рову, наповненого водою, земляного валу і дерев'яного осторогу з глухими або проїзжими баштами-брамами, спорядженими артилерією.

Перша столиця гетьманату, Чигирин, був розташований на високому плато, що панує над рівнинною заплавою ріки Тясмин. Стрімкі схили тутешньої домінанти – Замкової гори – стали зручним місцем для облаштування замку трикутної форми, укріпленого бастіонами, рavelінами, дерево-земляними та мурованими стінами. Довкола гори розташувалося Нижнє місто з поясом кам'яних стін, дерев'яними палісадами, валом, ровом і дерев'яними баштами⁸. Упродовж всієї своєї історії місто мало сильну залогу, котра складалася з козаків Чигиринського полку, гетьманського надвірного війська, сердюцьких полків, а також численної артилерії.

Натомість Гадячу, котрий був гетьманською столицею часів правління Івана Брюховецького (1663-1668) так і не поталанило обзавестися потужними фортифікаціями⁹. Очевидно, першу чергу укріплень тут було зведено в 30 – 40-х рр. XVII ст., коли місто стало центром однойменного староства. Гадяч за останніх років життя Богдана Хмельницького й часів гетьманування Івана Виговського виконував роль неофіційної резиденції, очевидно більш спокійної, аніж загрожений із західного і південного напрямів Чигирин, і не контрольований московськими військами, як Переяслав, котрий Кремль наполегливо пропонував зробити столицею Гетьманщини. Карта Боплана 1650 р. має зображення контуру міста, що утворилося на місці при злитті річок Псел і Грунь. Фортецю по периметру оточує вал із сімома нерозвиненими бастіонами; цитадель, розташована на березі Псла, має п'ятикутну форму.

⁸ Вечерський, В. (2008). Гетьманські столиці України. К.: Наш час, С.94-98, 123-144; Ленченко, В. (2005). История и топография Чигирин в XVII веке У Гордон П. Дневник. 1677-1678 (Д.Г. Федосов, пер.). М.: Наука, С.160-184.

⁹ Чухліб, Т. (2013). Гадяч – гетьманська резиденція Івана Брюховецького у 1663-1668 роках. *Краєзнавство*. №2, С.31-46.

Укріплення Батуринської цитаделі. Сучасне фото

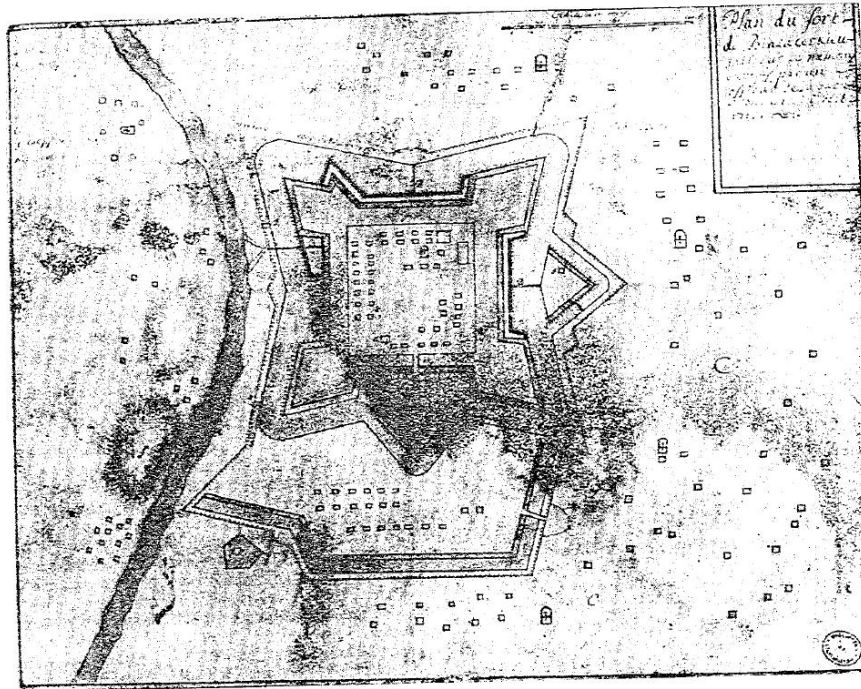
¹⁰ Гордон, П. (2005). Дневник. 1677-1678. М.: Наука, С.89.

¹¹ Реконструкція батуринських укріплень в світлі писемних та археологічних джерел: Вечерський, В. (2008). Гетьманські столиці України. К., С.158-160, 162, 179-186; Коваленко, В., Мезенцев, В., Моця, О., Ситий, Ю. (2006). Батурин археологічний. У *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника "Гетьманська столиця"*. Ніжин, С.72-94; Коваленко В., Мезенцев В., Ситий, Ю. (2006). Новий етап в дослідженнях гетьманської столиці. У *Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України: Зб. наукових праць*. Глухів, С.82-89; Kovalenko, V. (2010). The gate of Baturyn: The archeological evidens. *Harvard Ukrainian Studies. Vol.31. No.1/4: Poltava 1709: The battle and the myth (2009-2010)*, P.37-78.

Лихоліття Руїни вже до останньої чверті XVII ст. практично винищили всі найбільші міста Правобережної Гетьманщини разом з їхніми укріпленнями. 1678 р. турецькою армією було захоплено Чигирин – першу гетьманську столицю Козацької України і останню найпотужнішу фортецю регіону, який за образом висловом Патріка Гордона “был обороняем и потерян, оставлен, но не взят”¹⁰. Таким чином, боєздатність в наступний період продовжували зберігати, головне, оборонні комплекси Лівобережної Гетьманщини, що сформувалися ще в першій половині XVII ст. Оскільки цей край належав до новоколонізованих і частково новоприєднаних регіонів Речі Посполитої, більшість його фортифікацій (хіба за винятком Придніпров'я) мала просту чотирикутну форму і дерево-земляний характер укріплень, типових для прикордонних замочків.

Попри те, що після Козацької революції чимало міст розрослися, набули нового адміністративного статусу, тут, на відміну від Правобережної та Західної України, не провадилося масштабного мурованого будівництва і масової модернізації в стилі новоіталійської чи французької шкіл. Першочергову увагу при реконструкції та ремонті приділяли гетьманським столицям – спершу Батурину, а згодом Глухову. Батурин мав класичну дводільну структуру фортифікацій – фортецю і цитадель (т.зв. “Литовський замок”). Фортеця півколом оточувала місто, розташованого на високому лівому березі р.Сейм; її оборонні споруди включали сухий ров, земляний вал із дубовим частоколом, чотирма глухими і трьома в'їзними баштами, а також шістьма невеликими земляними бастіонами із перпендикулярними фланками¹¹. Наприкінці XVII ст. німецький інженер Адам Зернікау розробив проект реконструкції земляних укріплень міста, але достеменно невідомо, чи був він зреалізований. Цитадель Батурина мала п'ятикутну форму й розташовувалася на високому мисі лівобережної тераси р. Сейм, тоді як власне місто займало площу на північний захід від нього. Замок був ото-

Білоцерківська фортеця.
План 1713 р.

чений ровом і земляним валом, а також дерев'яними стінами із п'ятьма глухими баштами і однією в'їзною брамою.

Оборонна система Глухова, котрий набув статусу гетьманської столиці 1708 р., почала формуватися, так само як і батуринська, у 30 – 40-х рр. XVII ст. Фортеця лежала на лівому високому березі р. Есмані, що підносилася над заболоченою заплавою. У весняний час заплава повністю затоплювалася, посилюючи оборонні можливості міста. Оборонна система Глухова мала тридільну структуру, найсильнішими частинами якої були дерев'яний замок та укріплений двір колишнього власника міста новгород-сіверського старости Олександра Пясочинського. Саме вони взимку 1664 р. стали ядром оборони Глухова від польського війська, котре протягом п'яти тижнів безуспішно облягало місто. Після пожежі в серпні 1685 р. фортецю було переплановано, в результаті чого вона отримала єдину загальноміську лінію укріплень змішаної баштово-бастіонної системи, що складалася із земляного валу, сухого рову, 5 дерев'яних брам і 12 бастіонів нерегулярних обрисів¹².

Типову картину оборонної системи великого військово-адміністративного центру Гетьманщини можна побачити на прикладі Полтави та Чернігова. Полтава, чий оборонний комплекс доби Гетьманщини почав формуватися ще наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XVII ст., займала панівне місцеположення в долині р. Ворскли. Ядро трикутної в плані фортеці розташовувалося на мисоподібному плато, оточеному заболоченою місцевістю. Інженерне вирішення укріплень мало традиційні елементи – рів, вал, частокіл. В середині століття, коли Полтава, будучи одним з найбільших міст півдня Гетьманщини, неодноразово опинялася в центрі воєнних дій, її укріплення зазнавали руйнувань і неодноразово перебудовувалися, збільшуючи свою площу. Ремонт і розширення укріплень, здійснених в цей час, вже велися із урахуванням нових тенденцій: башти ставали багатограними й багатоярусними,

¹² Вечерський, В. Гетьманські столиці України, С.207-208, 211-216; Вечерський, В. (1994). Глухівська старовина. *Пам'ятки України*. 1994. №3-6, С.57-62; Вечерський, В., Белашов, В. (2003). Глухів. Київ.

План Києва з Тератургими
А.Кальнофойського, 1638 р.

¹³ Коваленко, О. (2015). Полтава XVII – XVIII століть. К., С.42-49.

¹⁴ Адруг, А. (2008). Архітектура Чернігова другої половини XVII - XVIII ст. Чернівці, С.10-11, 15-19, 23-24.

¹⁵ Бондар, О. (2014). Чернівці: місто і фортеця у XIV – XVIII ст. К., С.32-38.

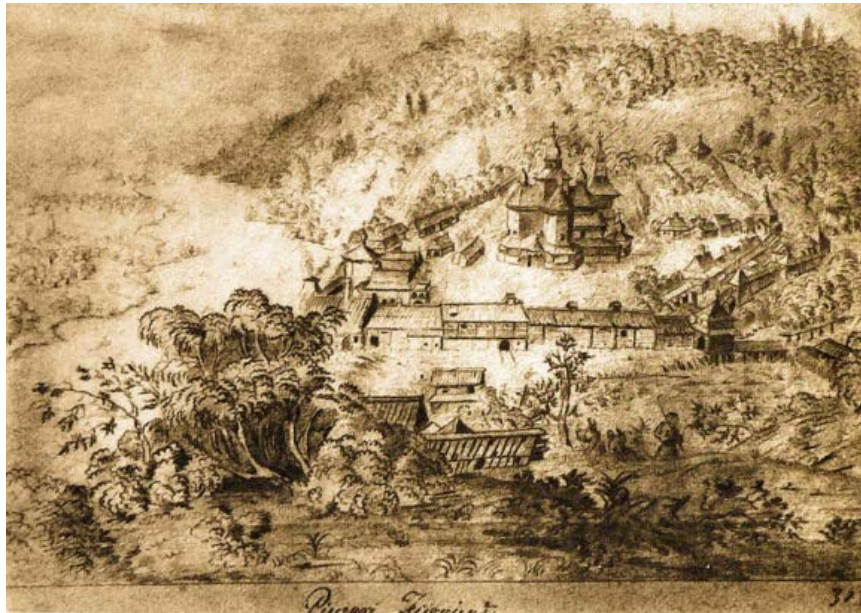
з'являлися нерегулярні бастіони, фортеця набувала вигляду неправильного чотирикутника¹³.

Фортифікаційна система Чернігова козацької доби сформувалася ще раніше – її вихідними точками були дитинець давньоруських часів та замок XVI ст., збудований у період коли місто переходило з рук в руки протягом литовсько-московського змагання за Сіверщину. Чернівці мав унікальне розташування на високому мису, утвореному злиттям річок Десна й Стрижень. Високе плато, утворене мисом, мало природну тридільну структуру й урвисті схили, що й визначило відповідну структуру оборонного ядра. Його найсильнішою частиною був Верхній замок (Дитинець), що виходив на Десну; до нього примикали Острог (Солдатська слобода, збудована в 1667 р.) і власне міська фортеця (Нижнє місто)¹⁴. В інженерному відношенні замок був споряджений ровом і валом із дерев'яною фортечною стіною та вісьмома багатограними баштами. В 1670-х рр. було частково відновлено давньоруські фортифікації Нижнього міста, котре мало вал з частоколом і 15 дерев'яних башт¹⁵.

В умовах поділу козацької України на два гетьманати, частина міст з їхніми укріпленнями посіла статус прикордонних, як

Фрагмент оборонних стін
довкола Печерського монастиря,
малюнок А. ван Вестерфельда,
середина 17 ст.

наприклад Переяслав. Міська фортеця була зведена на місці давньоруського городища X – XIII ст., що виникло на високому місці при злитті річок Трубіж і Альта. У XVI ст. вона неодноразово ремонтувалася й добудовувалася, набувши дводільної структури: замок обіймав територію княжого дитинця, а посад – колишнього «окольного города». Річки біля фортеці були перегачені, завдяки чому утворився великий став, який посилював неприступність міста, що з двох боків було оточене водою, а з боку Нижнього міста – обводненим ровом і валом зі стінами. Укріплення склалися з високих земляних валів і дерев'яних стін, у які було вбудовано три надбрамні башти з мостами, що виходили до річок, а одна – в напільний бік¹⁶.

Археологічні дослідження гетьманських столиць і полкових міст Лівобережної Гетьманщини показали, що головний набір інженерних рішень і будівельних технологій тут залишався незмінним ще з попередніх століть. Так, при розкопках Литовського замку в Батурині в тілі валу було виявлено дерев'яні кліті із земляним заповненням, причому деякі з них використовувалися як житло або господарські приміщення для зберігання припасів. Використання клітей, як конструкційної основи при побудові валів була традиційною для бідного на камінь регіону й виводила свій родовід іще з давньоруських часів.

Архаїчність основних елементів оборонного поясу (попри появу нових бастионів, ронделів та ін. фортифікацій голландської школи) засвідчує графічний «Абрис Чернігівський» 1706 р. Зокрема, стіни фортеці мали бійниці верхнього та нижнього бою, накриті двосхилим дахом. Окремі ділянки цитаделі, котра була багатодільною, відділялися одна від одної дерево-земляними тарасами¹⁷.

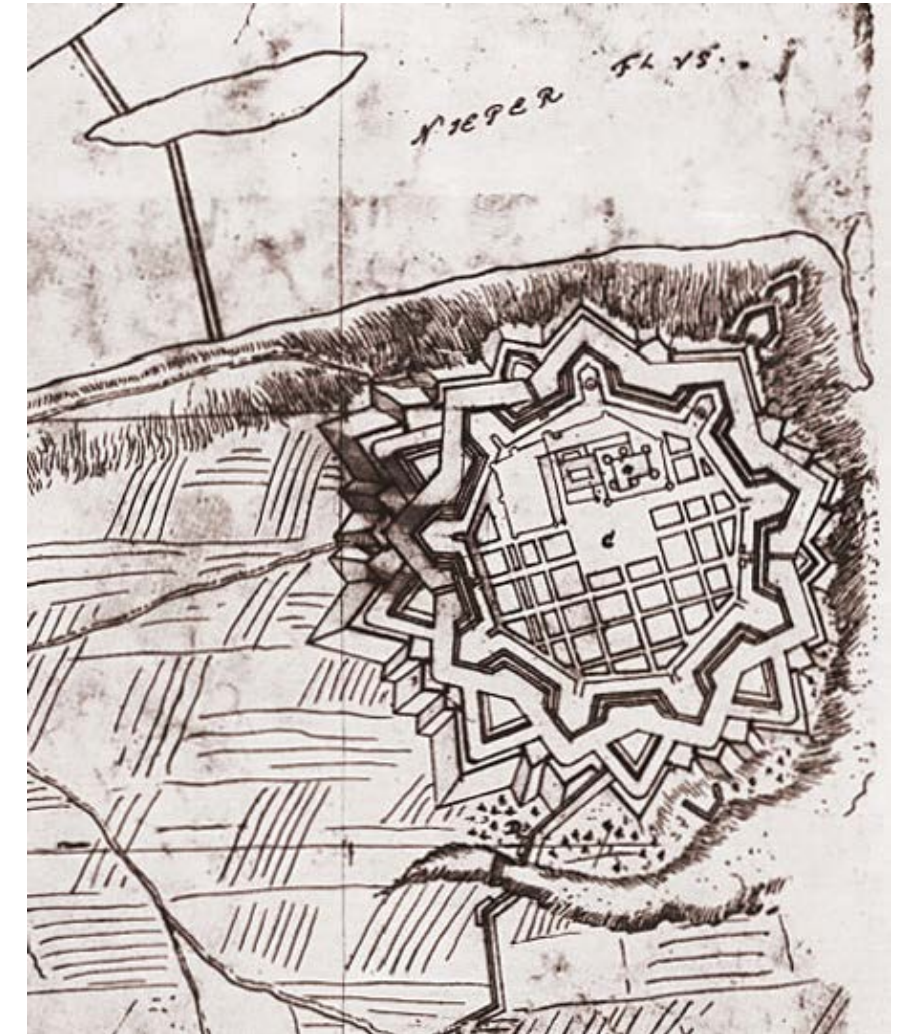
Цитаделі фортець Лівобережжя мали здебільшого старі дерев'яні конструкції стін і башт, розраховані на ведення фронтального вогню і мінімуму позицій для активної оборони (вилазок). Дерев'яні башти намагалися вписати в нову бастионну систему, збільшуючи в них кількість артилерійських ярусів, знімаючи ша-

Проект Печерської фортеці.
початок 18 ст.

¹⁸ Загалом, ця картина в чільних рисах збігається й з характером московського фортечного будівництва на теренах суміжних із Гетьманщиною Севського та Білгородського розрядів: Мышлаевский, А. (1897). *Крепости и гарнизоны южной России в 1718 году: извлечение из современного отчёта Киевской губернии*. СПб., С. VII.

¹⁹ (2008). *Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова 1701-1703*. М.: Наука, С. 14.

²⁰ Там само, С. 15. Слова Лук'янова слід сприймати з певними застереженнями. Очевидно, що Батурин з його дерев'яними укріпленнями суто зовнішньо програвав Московському кам'яному кремлю, що однак не є свідченням низької обороноздатності. З іншого боку, подорожник не звернув уваги на фортифікації Кролевець й Ніжина через які пролягав його маршрут. Це тим більше дивно, що останній мав потужний дитинець, котрий напередодні неодноразово розширювався й перебудовувався. Натомість Глухівська фортеця, зведена в традиціях московського зодчества, виглядала для нього цілком звичною, а відтак і «крепкою».

трові дахи й влаштовуючи на їх місці відкриті артилерійські позиції¹⁸. Лише на рубежі XVII – XVIII ст. при модернізації фортечних укріплень з'являються первістки бастионних систем, розрахованих на ведення фланкуючого вогню й прикритих ходів для вилазок.

Відсутність вторгнень на терени Лівобережної Гетьманщини ворожих армій, тривала стабілізація соціально-економічного та політичного життя, що запанувала з кінця 60-х рр. XVII ст., зробила справу розбудови тут нових фортифікацій неактуальною. За винятком будівництва кам'яного муру довкола Верхньої Києво-Печерської лаври у 1697-1702рр., а також деякого оновлення укріплень Переяслава і Глухова ми не можемо назвати бодай жодної кардинальної реконструкції чи ремонту фортець Лівобережжя. Тому, очевидно, українські міста своїми укріпленнями справили настільки сумне враження на московського священника Івана Лук'янова, що проїжджав Україною в 1701-1702 рр. Серед них він виділив лише Глухів, котрий видався йому «велми крепок»¹⁹. Натомість інші фортеці, включно з Батурином, Лук'янов побачив занедбаними та підупалими: «Град Батурин стоит на реке на Семи на левой стороне на горе красовито. Город земляной строение в нем поплоче Глухова... И город не добре крепок, а еще столица гетманская!»²⁰.

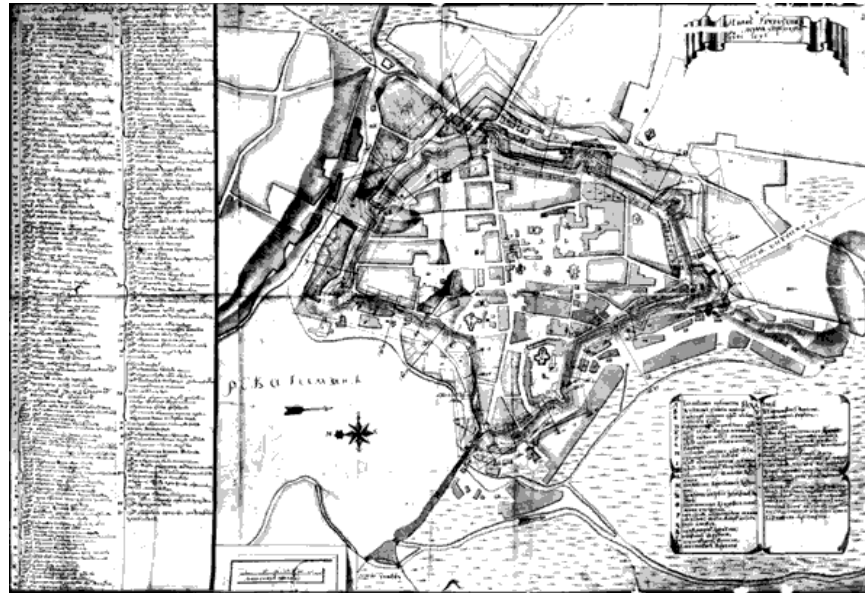
У XVIII ст. планування й реалізація масштабних оборонних проектів поступово переходить від гетьманського правління до

¹⁶ Юрченко, О. (2016). Переяславська фортеця XVII ст. У «Археологія & Фортифікація в Україні». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвяченої 150-й річниці від дня народження М.С.Грушевського (1866-1934). Кам'янець-Подільський, С. 229-238.

¹⁷ Бондар, О. (2014). Чернігів: місто і фортеця у XIV – XVIII ст. К., С. 38-40; Ігнатенко, І. (2013). Укріплення Чернігівської фортеці XV – XVIII ст. за історичними та археологічними джерелами *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових статей*. Вип. 22. Ч. 1. К., Науково-дослідний центр «Часи козацькі» та ін., С. 3-6.

План Глухівської фортеці,
1746 р.

рук Російської держави. На початку Північної війни це були одномоментні заходи, про які царські укази нагадували лише в періоди загрозливого наближення шведів до кордонів гетьманату. Але від 1707 р., коли імовірність перенесення бойових дій на Схід виглядала вже цілком доконаною, змінюється й характер заходів оборонного будівництва. Російський план стратегічного стримування шведського наступу полягав на поступовому вимотуванні їх сил одночасно із дедалі глибшим втягненням у малознайомі й слабкозаселені регіони, позбавлені продовольства. При цьому фортеці мали відігравати роль опорних пунктів російської армії й бути стримуючим фактором для противника, змушуючи його до розпорошення сил для тривалих облог. Центральне місце в цій стратегії посідали Смоленськ і Київ. Саме з доуфортифікування й посилення останнього можна вести мову про початок нової доби в розвитку оборонно-фортифікаційної політики в Гетьманщині.

Влітку 1706 р. київські укріплення, оглянуті російським командуванням, були визнані занадто слабкими й вразливими з перспективи наближення шведської армії. Було вирішено реконструювати Старокиївську фортецю, де містилися головні сили російського гарнізону, а також заснувати нову – Печерську, - що мала спиратися на ланцюг старих укріплень Печерського та Вознесенського монастирів. Новозаснована цитадель значно розширювала довколишній оборонний простір і його інженерні споруди. Проект передбачав будівництво фортеці в стилі останніх трендів французької фортифікаційної школи: круглої в плані, з дев'ятьма регулярними бастіонами, подвійними куртинами і системою передових укріплень. В процесі спорудження багато елементів у початковому замислі було відкориговано з урахуванням особливостей ландшафту й геологічної структури печерських пагорбів, а також суб'єктивних чинників – нестачі коштів, будівельних матеріалів і т.ін. Головний вал фортеці напівкілцем охоплював Києво-Печерський монастир, впираючись кінцями у дніпровські схили, які робили фортецю неприступною зі сходу. З півдня природною перешкодою були схили Неводницької долини. Перед валом був викопаний рів перед яким насипано гласис. З південно-за-

План Переяславської фортеці,
1740 р.

²¹ Ситкарева, О. (1997). Киевская крепость XVIII – XIX вв. К., С.31-39.

хідної сторони куртини валу були додатково зміцнені равелінами, а з півдня редантами, що забезпечували захист і комунікацію з наплавним мостом через Дніпро. В'їзд до фортеці контролювали три брами – Київська, Васильківська та Московська (спочатку вони були дерев'яними й зміцнювалися равелінами, подібно до брам Чернігівського дитинця)²¹. Забудова навколо укріплень зносилася й утворювався відкритий простір – еспланада (“какъ закладана кріпость, великое людянь было въздыханіе и плачь, понеже двори розметаль сады прекрасніе вырубали и жильцамъ веліно, где хотя жить искать”, як зазначав Лизогубівський літопис).

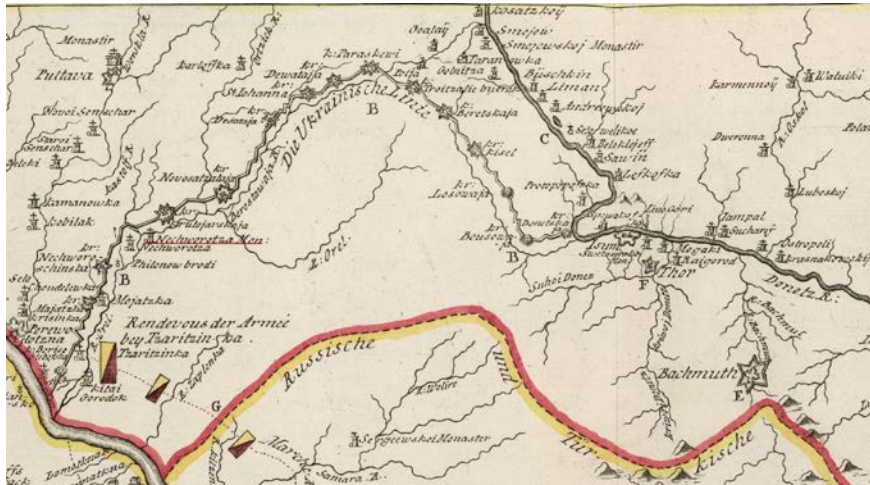
Печерська цитадель мала також чітке внутрішнє планування й класичну внутрішню інфраструктуру, спроектовану згідно європейських стандартів: казарми, будинки коменданта та офіцерів, караульні, каземати, приміщення військового суду, цейхгауз, провіантські склади, порохові льохи і арсенал. Обидві фортеці з'єднувалися між собою ретраншементом й, таким чином, перетворювалися на єдину оборонну систему. І хоча її зведення не було завершено до початку воєнних дій, вона стала одним з найсильніших опорних пунктів регіону, фактично започаткувавши серію наступних фортифікаційно-оборонних проектів Російської імперії.

Після поступового згортання бойових дій на теренах Гетьманщини у 1709 р. російська влада активно береться за реконструкцію найбільш важливих опорних пунктів у Наддніпрянщині, які актуалізує наближення війни з Туреччиною і походи на Лівобережжя прибічників Пилипа Орлика. Після відновлення укріплень Полтавської фортеці розпочинається реконструкція Переяславської цитаделі, де зводять новий ретраншемент з малими бастіонами і люнетами, зміцнюються фортифікації Переволочної, що контролює переправи через Дніпро²². У 1712-1714 рр. повнопрофільними бастіонними системами було споряджено Чернігівську та Ніжин-

²² Юрченко, О. (2014). Переяславська фортеця XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових статей*. Вип.23. К., Науково-дослідний центр “Часи козацькі”, УТОПІК та ін, С.24-34.

Карта Української
укріпленої лінії, 1745 р.

²³ Ласковский, Ф. (1861). Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч.2. СПб., С.209, 211; Мышлаевский, А. (1897). *Крепости и гарнизоны южной России в 1718 году: извлечение из современного отчёта Киевской губернии*. СПб., С.Х.

²⁴ Коваленко, Ю. (2013). Глухівські фортифікаційні споруди. *Сіверщина в історії України*. Вип.6., С.46-47.

²⁵ Вечерський, В. (2001). Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. К.: НДІТІАМ, С.101; Мышлаевский, А. (1897). *Крепости и гарнизоны южной России в 1718 году: извлечение из современного отчёта Киевской губернии*. СПб., С.16-21.

²⁶ Ласковский, Ф. (1861). Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч.2. СПб., С.202-203.

ську фортеці, а також реконструйовано укріплення Кам'яного Затону, Новобогородицької фортеці й Переволочни²³.

Сучасні фортифікації з'являються і в новій гетьманській столиці Глухові. Кілька спроб реконструкції тут робив Іван Скоропадський, а згодом Перша Малоросійська колегія. 1724 р. до міста прибув надісланий з Петербургу інженер Валлен, що розробив два проекти реконструкції фортеці, які, щоправда, так і не були зреалізовані. Радикальну реконструкцію столиця пережила лише після пожеж 1732 та 1748 рр., коли нова забудова остаточно набула рис регулярності. Фортифікаційними роботами в 1749-1750 рр. тут керував інженер Київського гарнізону Юхим Наумов. Новий оборонний пояс фортеці складався з повнопрофільного валу та рову з одинадцятьма недорозвиненими бастіонами та дев'ятьма брамами²⁴.

У 1718 р. Військова колегія провела масштабну ревізію лівобережних фортець і підготувала план їхньої модернізації “по Вобанову манеру”²⁵. 1724 р. було проведено повторну інспекцію і укладено анштальт (штат) всіх фортець імперії. Вони поділялися на 3 розряди, згруповані за географічним принципом; зокрема до 2-го (“Российского”) було включено чотири українських фортець – Київську, Чернігівську, Переяславську і Переволочанську²⁶. Розробкою інженерних рішень і організацією будівельних робіт керували виключно офіцери-іноземці (де Кулонг, Ламот де Шампі, де Боскет та ін.), що принесли із собою європейські фортифікаційні стандарти.

Фортифікаційна та інженерна справа в козацьку добу ще не виділилася в окремий рід війська зі своєю спеціалізацією, штатом і сферою компетенції (назагал, в арміях європейських держав цей процес проходив так само повільно: інженерні війська поступово виокремилися з корпусу артилерії в окремий рід війська лише у XVIII ст.). Польові фортифікації, як-от шанці, батареї, редуті і облогові земляні роботи виконувала переважно козацька піхота та обозна челядь, якими керували генеральні та полкові обозні. Натомість інженерна підготовка облог або оборони фортець, а також розбудова і ремонт міських укріплень, що вимагали спеціальних знань і навичок, були справою професійних військових інженерів, котрі спеціалізувалися на “військовій архітектурі”.

Залишки фортеці Св.Олексія
Української укріпленої лінії.
Сучасне фото

²⁷ Вечерський, В. (2001). Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. К.: НДІТІАМ, С.97-98.

²⁸ Бінкевич, В., Камеко, В. (2000). Містечко старовинне запорозьке Самарь з перевозом. Краєзнавчий нарис. Дніпропетровськ; Філімонов, Д. (2012). Новосергіївська фортеця: маловідома пам'ятка Присамар'я кінця XVII – початку XVIII століть. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. Вип. 21, ч. 2.*, С. 137-149.

На жаль, джерела не донесли до нас імена вітчизняних містобудівників-фортифікаторів. Більше відомо про діяльність інженерів іноземного походження, як-от, німця Адама Зернікау, що працював у 80 – 90-х рр. XVII ст. над будівництвом фортець у Чернігові та Батурині, і написав трактат з фортифікації. Шотландець на московській службі, генерал Патрік Гордон наприкінці 70-х рр. XVII ст. укріплював і реконструював гетьманську столицю Чигирин, створивши його докладний план. Втім, достеменно відомо, що як іноземні фахівці, так і місцеві фортифікатори були більшою мірою виконавцями тих задумів, котрі формулювалися місцевою адміністрацією. Практично всі будівництва та “направи” (ремонти) фортечних укріплень, судячи з усього, виходили з тих військово-стратегічних вимог і реальних матеріальних можливостей, що озвучувалися регіментарями або полковими владами²⁷.

Надзвичайно важливим, але практично не з'ясованим і по сьогодні лишається питання про організаційні та фінансові можливості гетьманської влади у сфері фортифікаційного будівництва. На жаль, джерела найбільш повно задокументували не стільки українські реалії, скільки розбудову й ремонт тих фортець, що перебували під контролем московських гарнізонів. Інженерні рішення, фінансування та порядок будівництва в таких випадках були вислідом не гетьманської, а московської влади.

Фактично одразу після укладення Переяславської угоди 1654 р. московська влада приступила до ревізії українських фортець, котрі належало залюднити гарнізонами. Однак, їхній ремонт через труднощі воєнного часу затягувався, а перші реконструкції в канонах новоіталійської та голландської фортифікації розпочалися лише в 70-х рр. XVII ст. В цей час геополітичний фронт встиг перемінитися і на порядок денний вийшла оборона південних рубежів Гетьманщини. Згідно Коломацьких статей 1687 р. гетьманське правління зобов'язувалося побудувати на ріках Самарі й Орілі міста, а в гирлі Орчика і Берестової звести фортеці. Втім у 1688-1689 рр. тут було влаштовано лише дві фортеці – Новобогородицьку на Самарі та Новосергіївський городок в урочищі Сорок Байраків²⁸.

Цілком зрозуміло, що зважаючи на вищий ступінь централізації управління, обліку й фінансової дисципліни, Московська держава мала більші можливості у порівнянні з Гетьманщиною. Однак, в деяких моментах організація фортифікаційних робіт мала спільні риси: до них залучалися, в першу чергу, непривілейовані верстви населення (поспільство), в деяких випадках козаки. Якщо ще в першій половині XVII ст. козацька піхота мала високу репутацію в Речі Посполитій не лише через високі бойові якості, але й інженерну підготовку, то з часом ситуація змінилася в зворотній бік. Земляні роботи вважалися у вояцькій спільноті принизливим заняттям, гідним простолюду, а не лицарів. Так, в серпні 1678 р. під час чергової облоги Чигирин Гордон радив чигиринському полковнику Григорію Коровченку збудувати в Нижньому місті ретраншементи, корі стали б заслоном для атакуючих турків в разі їх прориву, “однако казаки проявляли в этом большое нежелание со словами, что пришли биться, а не работать”²⁹. В більш-менш спокійні у воєнному відношенні періоди підтримання укріплень в належному стані покладалося на полкові влади, магістрати й ратуші. Хоча, як видно з інформації вже згадуваного Лук’янова та реляцій московських воєвод, місцеві влади, м’яко кажучи, не виявляли ентузіазму в цих справах.

Ще одним системним недоліком оборонної політики Гетьманщини була фактична відсутність у фортецях постійних гарнізонів. Першопричиною цього слід вважати обмежену кількість постійного війська, якими були охотницькі (наймані) полки. Традиційно до гарнізонної служби залучалися лише піхотні (сердюцькі) частини, але вони розташовувалися, як правило, або в гетьманських столицях, або в найбільших прикордонних містах півдня Гетьманщини. Утримання таких залог потребувало більших витрат, аніж на “лежах” (себто в польових таборах чи на постоях в сільській місцевості), тому відділи найманців були нечисельними й перебували на постійній ротатії. Власне, козацькі залоги входили до міст тільки у випадках воєнної загрози. Основу гарнізону міста могли утворювати козаки місцевої городової сотні або збірні відділи, що надсилалися з усього полку або сусідніх полків. В найбільших ратушних і магдебурзьких містах для “воєнних оказій” мобілізувалися міщани, котрі утворювали своєрідну міську міліцію, як-от, наприклад, у Києві. Однак, загалом всі ці військові контингенти мали тимчасовий склад і організацію, що аж ніяк не сприяло їхній боєздатності. Гарнізони функціонували як допоміжні формування в прикордонних фортецях, тоді як в середині країни вони були практично відсутні.

Різким контрастом до цього була система московських гарнізонів в Україні, що почала розбудовуватися одразу після Переяславської ради. Першу московську залогу було введено до Києва у лютому 1654 р., ще до відправлення до Москви козацького посольства (це станеться лише в березні), котре мало обговорити деталі військового співробітництва між новими союзниками. Цей контингент надалі залишатиметься найбільшим російським формуванням в Україні: його чисельність зростає від 2000 до 7 500 наприкінці XVIII ст. Згідно Московських статей 1665 р. сумарна

²⁹ Гордон, П. Дневник. 1677-1678. М.: Наука, С.76.

³⁰ Юрченко, О. (2016). Переяславська фортеця XVII ст. У “Археологія&Фортифікація в Україні”. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвяченої 150-й річниці від дня народження М.С.Грушевського (1866-1934). Кам’янець-Подільський, С.233-234.

³¹ Сокирко, О. (2006). Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр. К., С.73.

³² Юрченко, О. Переяславська фортеця XVII ст., С.234.

³³ (1900). Письма и бумаги императора Петра Великого. Т.4. СПб., С.447.

³⁴ Пор.: Назаренко, В. (2014). Артилерійські формування київського гарнізону (друга половина XVII–XVIII ст.): управління, організація, особовий склад. Гілея: науковий вісник. Вип. 82. К., С. 9-13; Сокирко, О. (2017). Гарматний парк Лівобережної Гетьманщини першої половини - середини XVIII ст. У Історія давньої зброї. Дослідження 2016: Збірник наукових праць. К., С. 408-422.

чисельність московських гарнізонів в містах Гетьманщини мала складати 11 800 чоловік, з яких на Київ припадало 5 000. Важливо зауважити, що ця залога виступала таким собі “кадровим доном” для решти московських гарнізонів (переяславського, глухівського, ніжинського та ін.), а в наступному столітті стала базою для поповнення полків російської польової армії.

Явна кількісна перевага московських залог підкріплювалася ще й тією обставиною, що в містах вони займали виключно замки, які грали ключову роль у контролі над містом. Окрім Києва, де московський гарнізон не лише зайняв Старокиївську фортецю (старий, або ж Литовський замок), але й намагався її розширити за рахунок прилеглих територій, що належали київській митрополічій кафедрі. Аналогічна ситуація склалася в Переяславі, чий фортифікації й гарнізон були другими за чисельністю й значенням у Наддніпрянщині. Тут, щоправда, співвідношення сил було дещо кращим, оскільки фортеця ще від часів Хмельницького мала великий артилерійський арсенал і склади боєприпасів, що охоронялися козацькими контингентами³⁰.

Не була винятком і гетьманська столиця Батурин, у якій теж розташовувалися московські частини. Московські караули охороняли не лише замкові брами, але й тримали караули по всьому периметру міських стін і на в’їзних брамах. У середині лютого 1672 р., підозрюючи московську залогу у зв’язках із старшинською опозицією, Дем’ян Многогрішний замінив стрілецькі караули найманим полком Петра Ворошила. За повідомленням ніжинського воєводи, “в Батурине чинитца мятежно, и чают всякого дурна...”³¹. Втім, це так і не порятувало гетьмана, котрого вже через місяць було заарештовано змовниками.

В Чигирині протягом облог 1677-1678 рр. московські війська контролювали Верхній замок, а козацькі й охотницькі – Нижнє місто, причому, як впливає зі щоденника Патріка Гордона, взаємини між обома частинами залоги й їхнім командуванням були доволі індивідуальними. Тільки під час другої облоги фортеці у 1678 р., перед лицем смертельної небезпеки, російський комендант зважився пустити до верхнього міста козацькі підкріплення. Така ситуація спричинялася до того, що фортеці зі змішаним складом залог не лише не утворювали єдиної військової сили, але й провадили ремонт і реконструкцію укріплень нарізно, виходячи з власних потреб, можливостей і оцінки воєнної ситуації³².

На початку Північної війни, паралельно із реконструкцією фортець у Києві, Росія подбала про посилення й реорганізацію своїх гарнізонів. Так, восени 1706 р. сюди було доправлено додаткові контингенти піхоти й 136 гармат³³. До середини століття гарматний парк київської фортеці нараховував від 300 до 400 стволів, тоді як вся Гетьманщина володіла 416 гарматами, третина з яких була несправною³⁴.

29 січня 1707 р. Петро I наказав голові Розрядного приказу, до компетенції якого входила мало не половина військових функцій російської держави, Тихону Стрешневу перевести у відання приказу “Киев с прочими замками черкасскими”, управління котрими

³⁵ Милуков, П. (1905). Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. СПб., С.259-260.

³⁶ Таирова-Яковлева, Т. (2011). Иван Мазепа и Российская империя. История “предательства”. М.: Издательство Центрполиграф, С.324. Пізніше до них додається Переволочна, як стратегічно важлива переправа через Дніпро.

³⁷ Лазарев, Я. (2012). Проблема соотношения Киевской губернии и Гетманской Украины в годы петровских реформ в российской историографии. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «История. Политология. Экономика. Информатика»*. №13 (132). Вып.23, С.89-98.

³⁸ Детальніше див.: Назаренко, В. (2013). Київський гарнізон у XVIII ст.: структура та функції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Вип. 4, С. 48-50; Назаренко, В. (2015). Реформы гарнизонных войск Российской империи XVIII в. (на примере Киевского гарнизона). *Вестник Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя І. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія*. № 2 (197), С. 46 – 52.

³⁹ Заїка, Г. (2001). Українська лінія. Київ-Полтава; Пірко, В. (2007). Українська лінія. *Донецький вісник Наукового товариства ім.Т.Шевченка*. Донецьк: Східний видавничий дім, Донецьке відділення НТШ. Т.18, С.6-18.

покладалося на білгородського воєводу Дмитра Голіцина³⁵. 1 лютого того ж року Стрешнев отримав більш деталізоване доповнення указу, згідно якого “велено богоспасаемый град Киев так и прочие замки в черкасских городех в которых русские воеводы и иноземцы по отпуску из Малороссийского приказа приписать к Белгороду и взять тот город Киев с прочими замки черкасскими в Розряд”. Ще за місяць було велено “князь Дмитрия (Голіцина – О.С.)... за честь города Киева писать воеводою Киевским”. Голіцин мав ревізувати технічний стан укріплень, їхню артилерію, арсенали, продовольчі склади й особовий склад гарнізонів. Окрім Києва у його відання потрапляли три найбільші фортеці Лівобережжя, що мали російські залоги – Чернігів, Ніжин, Переяслав – а також Новобогородицьку й Новосергіївську фортецю на р.Самарі³⁶. Таким чином на час очікуваної шведської кампанії Москва планувала об’єднати в одних руках управління ключовими фортецями і гарнізонами на імовірному театрі воєнних дій. Важливе значення в цьому контексті мала губернська реформа 1708 р. Новий адміністративний поділ, впроваджений нею, хоч і не зачепив сфери державного управління Гетьманщини, однак сприяв централізації контролю над гарнізонами, фортецями і матеріальними ресурсами, що перебували на її теренах³⁷.

Таким чином, Росія фактично утримувала в Гетьманщині окрему гарнізонну армію до якої у XVIII ст. додалися ще й польові частини, а також корпус ландміліції (поселеного війська). Водночас гарнізонні солдати й офіцери виконували численні адміністративні функції по управлінню прилеглими територіями: збирали мита й податки, утримували караули на прикордонних форпостах і митницях, здійснювали переписи населення, несли поліційну службу тощо³⁸. Важливим є те, що гарнізони стали не лише фактором силового тиску на козацький політичний провід і засобом інкорпораційної політики, але й у парі із активним розширенням мережі фортець і оборонних ліній, зведених за останнім словом європейської фортифікації, врешті забезпечили воєнне домінування Росії в регіоні.

Ще одним феноменом імперського оборонного будівництва стало спорудження на кордонах Гетьманщини Української лінії – ланцюгу земляних укріплень, що мали захищати південні рубежі краю від нападів кримських татар і ногайців. За своїми масштабами й оборонною новизною лінія була безпрецедентним фортифікаційним проектом. Лінія укріплень загальною довжиною близько 300 км зводилася на широкому степовому просторі від Дніпра по річці Орелі її притоці Берестовій до річки Береки й злиття її з Дінцем. В будівельних роботах, що тривали з 1731 по 1764 рр. було задіяно понад 30 000 чоловік. В інженерному відношенні лінія складалась з 16 фортець і 49 редутів, з’єднаних між собою високим земляним валом і глибоким ровом³⁹. Проект створення укріпленої лінії, котра прикрила степовий кордон з Кримом, було підготовано австрійським офіцером на російській службі генералом Іоганном Бернгардом Вейсбахом. Очевидно, в основу задуму Вейсбаха було покладено австрійський аналог – Військовий кордон (нім. Militärgrenze) – смугу укріплень і систему військових

⁴⁰ Hochedlinger, M. (2003). Austria’s Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683-1797. Pearson Education Ltd, P.83-92. Османи також виробили свою систему охорони кордону: Stein, M. (2007). Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe. Tauris Academic Studies.

⁴¹ *Шнитальов, Г.* (2013). *Українська ландміліція*. Київ.

⁴² Киселев, М., Лазарев, Я. (2013). Историографический призрак “Украинской дивизии”: к вопросу о российско-украинских отношениях в 1706-1708-х годах. *Славяноведение*. №2, С.47.

⁴³ Там само.

поселень, котрі відділяли австрійську частину Балкан від османської⁴⁰. Подібно до імперської практики, на лінії було розміщено корпус Української ландміліції створеної 1713 і реорганізованої 1723 р. Головними кадрами для її формування були стрільці й солдати “старых служб”, а також різні категорії “городовых служилых людей”. В такий спосіб імперія прагнула максимально використати весь людський ресурс, що лишився після реорганізації старомосковських службових інститутів. Станом на початок 1730-х рр. він складався з 4 піхотних і 16 кавалерійських полків, фактично являючи собою окрему прикордонну армію. Ландміліційні частини були розселені слободами разом із сім’ями і несли військову службу на лінії почергово⁴¹.

Навесні-влітку 1722 р. для прикриття південних кордонів імперії було створено Український корпус під командуванням генерал-аншефа Михайла Голіцина, якому підпорядковано армійські полки, слобідських та чугуївських козаків, калмиків, а згодом і ландміліцію⁴². Змішаний склад з’єднання дозволяв використовувати його як в якості прикордонної варті, так і оперативного резерву для польової армії, в разі війни. Зважаючи на наявність в ньому іррегулярних формувань, до яких часом залучалися й гетьманські полки, корпус міг доукомплектовуватися за рахунок місцевих мобілізаційних ресурсів. Ця обставина була тим більше важливою, що іррегулярні частини та ландміліція перебували на самозабезпеченні; крім того, регулярні полки корпусу іноді отримували провіант, фураж і грошові виплати з бюджету Малоросійської колегії. У 30-х роках XVIII ст. до нього в оперативне підпорядкування входили також гарнізонні полки, інженерні команди й залоги окремих фортець Української лінії⁴³. Гнучкість у питаннях комплектування й забезпечення робила корпус доволі ефективною силою на півдні імперії, хоча його бойова вартість, очевидно була не ідеальною.

Це була нова філософія – відтепер активної – оборони, що за якихось кілька десяти років зміниться на всеосяжний наступ. Безумовно, прикордонний триб життя скрізь вносив свої корективи: поселені війська через шлюби швидко змішувалися з місцевим населенням, переймали побутові звички, поведінку й часом навіть систему цінностей. Укріплені лінії та опорні пункти, що зводилися в безводних степах, через брак будівельних ресурсів, робочих рук і браку фінансування, часто були далекими від досконалості. Втім, ця система фортифікацій вже самим фактом системного планування й невинної розбудови, кардинальним чином відрізнялася від перевіреної віками, але досить архаїчної системи прикордонних замків. Замість аккордних розбудов і ремонту, часто проваджуваного коштом кресових магнатів і козацьких полковників, прийшла чітко спланована, інженерно продумана й до тонкощів уніфікована забудова. Топокарти, сучасні вимірювальні прилади, типові плани й нові будівельні технології назавжди витіснили зі степового прикордоння остроги й сигнальні вежі-маяки.

Отже, характер розвитку фортифікацій в козацькій державі, власне саме планування оборонних комплексів за принципом “фортеці йдуть за ландшафтом” (що призводило до нерегулярної

конфігурації планів), є своєрідним відображенням особливостей стратегії ведення воєнних дій в регіоні. Великі степові та лісостепові простори право- та лівобережного Придніпров'я, з їх відносно низькою щільністю населення, робили фортеці другорядними чинником операцій. Як правило, вони ставали тимчасовим прихистком для мирного населення, опорними пунктами дієвих армій де зберігалися запаси продовольства й артилерії. Тривалі облоги, влаштовані за всіма правилами інженерного мистецтва, були рідкісним явищем, тож гетьманське правління лише піклувалося про підтримання фортець у належному стані, практично не проводячи якихось масштабних модернізацій.

Якщо в Західній Європі регулярне планування фортець коригувало ландшафт, то в Україні відбувався зворотній процес, коли старі земляні замки лише підновювалися напередодні воєнної загрози, а їх абрисі підлаштовувалися під специфіку рельєфу⁴⁴. Саме тому більшість укріплень міст і містечок козацької України належали або до архаїчних типів дерево-земляних руських фортець із вінчатими стінами та баштами, або так званих перехідних типів – із валами, частоколами з баштами і бастіонами нерегулярних абрисів. Західноєвропейська *Architectura militaris* moderna так і не стала детермінуючим чинником, що визначав обличчя міст і фортець Гетьманщини.

Це узагальнення, напевне, вичерпало б мою потребу в аналізі стратегічної вартості існуючих в Гетьманщині фортифікаційних систем, та й державної політики в цій сфері. Однак, не будьмо аж так критичними: перебіг великих і малих конфліктів наочно демонстрував, що назагал оборонне будівництво лишалося функціональним і боєздатним. Попри скромний багаж західних інженерних новинок і відсутність системної політики в цій галузі, ми маємо яскраві приклади того, як грізні армії супротивника надовго застрягали в облогах козацьких твердинь (як-от Конотопа 1659 р., Глухова 1664 р., або Чигирин у 1677-78 рр.). Так само, не давала значних збоїв і система оборони степових кордонів, що фактично спиралася на литовсько-руські практики.

Фронтирне місцезоположення регіону, з яким мусила рахуватися як гетьманська, так і російська влада, диктувало творче й дозоване використання європейських фортифікаційних практик. Реконструкція фортець майже ніколи кардинально не зачіпала містобудівних традицій, побуту городян і гарнізонів, а власне самі фортеці почали стрімко втрачати своє військове значення вже в другій половині XVIII ст.

References

- (1900). Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo. T.4. SPb.
 (2008). Hozhdenie v Svyatuyu zemlyu moskovskogo svyashchennika Ioanna Luk'yanova 1701-1703. M.: Nauka.
 Duffy, C. (1985). The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great, 1660-1789. Vol.2. Routledge&Kegan Paul.
 Hochedlinger, M. (2003). Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683-1797. Pearson Education Ltd, P.83-92.

⁴⁴ Цю особливість на прикладі Батурина див.: Моця, Б. (2003). Козацька фортифікація Лівобережної України. У *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні : Збір-ка наукових статей*. К. : Науково-дослідний центр «Часи козацькі» та ін, ХІК, Часи козацькі. Вип. 12, С 156–162.

Kovalenko, V. (2010). The rape of Baturyn: The archeological evidens. *Harvard Ukrainian Studies. Vol.31. No.1/4: Poltava 1709: The battle and the myth (2009-2010)*, P.37-78.

Pollak, M. (2010). Cities at War in Early Modern Europe. Cambridge University Press.

Stein, M. (2007). Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe. Tauris Academic Studies.

Adruh, A. (2008). Arkhitektura Chernihova druhoyi polovyny XVII - XVIII st. Chernihiv.

Binkevych, V., Kameko, V. (2000). Mistechko starovynne zaporoz'ke Samar' z perevozom. Krayeznavchyy narys. Dnipropetrovs'k

Bondar, O. (2014). Chernihiv: misto i fortetsya u XIV – XVIII st. K., S.32-38.

Bondar, O. (2014). Chernihiv: misto i fortetsya u XIV – XVIII st. K. Vechers'kyy, V. (1994). Hlukhivs'ka starovyna. Pam'yatky Ukrayiny. 1994. #3-6, S.57-62

Vechers'kyy, V. (2001). Arkhitekturna y mistobudivna spadshchyna doby Het'manshchyny: Formuvannya, doslidzhennya, okhorona. K.: NDITIAM

Vechers'kyy, V. (2008). Het'mans'ki stolytsi Ukrayiny. K.: Nash chas Hlushok, O. (2009). Evolyutsiya fortyfikatsiyi na Pravoberezhzhi pid

vplyvom zmin u taktysyi oblohy (XV–XVII st.). (Yu.Buys'kykh, uporyad.). K.: Universytet-s'ke vydavnytstvo PUL'SARY, 2009

Hovard, M. (2000). Viyna v yevropeys'kiy istoriyi (A Yakovyna, per.). Kyiv.

Drahanenko, V. (2013). Systema oborony pivdenno-skhidnoho prykordonnnya Podillya v seredyni XVII st. Visnyk Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu im. Ivana Ohiyenka. Istorychni nauky. Vyp. 6. Kam'yanets'-Podil's'kyy, S. 461-466.

Zayika, H. (2001). Ukrayins'ka liniya. Kyiv-Poltava; Pirko, V. (2007). Ukrayins'ka liniya. Donets'kyy visnyk Naukovoho tovarystva im.T.Shevchenka. Donets'k: Skhidnyy vydavnychyy dim, Donets'ke vid-dilennya NTSh. T.18, S.6-18.

Ihnatenko, I. (2013). Ukriplennya Chernihivs'koyi fortetsi XV – XVIII st. za istorychnymy ta arkheolohichnymy dzherelamy Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini : Zbirka naukovykh statey. Vyp. 22. Ch.1. K., Naukovo-doslidnyy tsentr «Chasy kozats'ki» ta in., S.3-6.

Kyselev, M., Lazarev, Ya. (2013). Ystoryohrafycheskyy pryznak “Ukraynskoy dyvyzyy”: k voprosu o rossyysko-ukraynskykh otnoshenyyakh v 1706-1708-kh hodakh. Slavyanovedenye. #2, S.47.

Kovalenko V., Mezentsev V., Sytyy, Yu. (2006). Novyy etap v doslidzhennakh het'mans'koyi stolytsi. U Istoryko-kul'turni nadbannya Sivershchyny u konteksti istoriyi Ukrayiny: Zb.naukovykh prats'. Hlukhiv, S.82-89

Kovalenko, V., Mezentsev, V., Motsya, O., Sytyy, Yu. (2006). Baturyn arkheolohichnyy. U Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi z nahody 295-yi richnytsi z dnya smerti het'mana Ukrayiny Ivana Maazepy ta 10-richchya zapovidnyka “Het'mans'ka stolytsya”. Nizhyn, S.72-94

Kovalenko, O. (2015). Poltava XVII – XVIII stolit'. K.

Kovalenko, Yu. (2013). Hlukhivs'ki fortyfikatsiyi sporudy. Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny. Vyp.6., S.46-47.

Kovalets', T. (2013). «A bulo tykh porozhnikh horodyshech... velyka syla»: starodavni oboronni ukriplennya Ukrayiny ta kozats'ka pol'ova fortyfikatsiya u povstannyakh 20–30-kh rr. XVII st. Bukovyns'kyy zhurnal. # 2, S. 161-163.

Lazarev, YA. (2012). Problema sootnosheniya Kievskoj gubernii i Getmanskoj Ukrainy v gody petrovskih reform v rossijskoj istoriografii. Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Istoriya. Politologiya. EHkonomika. Informatika». №13 (132). Vyp.23, S.89-98.

Laskovskij, F. (1861). Materialy dlya istorii inzhenernogo iskusstva v Rossii. CH.2. SPb.

Lenchenko, V. (2005). Istoriya i topografiya CHigirina v XVII veke U Gordon P. Dnevnik. 1677-1678 (D.G. Fedosov, per.). M.: Nauka.

Lypa, K. (2016). Teoriya arkhitektury, mistyka i viyna. K.: Laurus.

Motsya, B. (2003). Kozats'ka fortyfikatsiya Livoberezhnoyi Ukrayiny. U Novi doslidzhennya pam'yatok arkhеолоhiyi kozats'koyi doby v Ukrayini : Zbirka naukovykh statey. K. : Naukovo-doslidnyy tsentr «Chasy kozats'ki» ta in, KhIK, Chasy kozats'ki. Vyp. 12, S 156–162.

Myshlaevskij, A. (1897). Kreposti i garnizony yuzhnoj Rossii v 1718 godu: izvlechenie iz sovremennogo otchyota Kievskoj gubernii. SPb.

Nazarenko, V. (2013). Kyyivs'kyi harnizon u XVIII st.: struktura ta funktsiyi. Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya. Vyp. 4, S. 48-50

Nazarenko, V. (2014). Artyleriys'ki formuvannya kyyivs'koho harnizonu (druha polovyna XVII–XVIII st.): upravlinnya, orhanizatsiya, osobovyy sklad. Hileya: naukovyy visnyk. Vyp. 82. K., S. 9-13

Nazarenko, V. (2015). Reformy garnizonnykh voysk Rossijskoj imperii XVIII v. (na primere Kievskogo garnizona). Vesnik Grodzenskaga dzyarzhaynaga yniwersitehta imya YAnki Kupaly. Seryya 1. Gistoryya i arhealogiya. Filasofiya. Palitalogiya. № 2 (197), S. 46 – 52.

Neroda, V., Nesterenko, V. (2008). Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini: Zb. naukovykh statey. Vyp.17. K., Naukovo-doslidnyy tsentr «Chasy kozats'ki», Ukrayins'ke tovarystvo okhorony pam'yatok istoriyi ta kul'tury, Tsentr pam'yatkoznavstva NAN Ukrayiny i UTOPIK

Paratsiy, V. (1997). Fortyfikatsiyi sporudy pravoberezhnykh zemel' Seredn'oho Podniprov'ya pershoyi polovyny XVII st. Novi doslidzhennya pam'yatok arkhеолоhiyi kozats'koyi doby v Ukrayini : Zb. nauk. st. Vyp.6. K., Nauk.-doslid . tsentr «Chasy kozats'ki», Ukr. t-vo okhorony pam'yatok istoriyi ta kul'tury, Tsentr pam'yatkoznavstva NAN Ukrayiny i UTOPIK.

Sytkaeva, O. (1997). Kyevskaia krepost' XVIII – XIX vv. K.

Sokyrko, O. (2006). Lytsari druhoho sortu. Naymane viys'ko Livoberezhnoyi Het'manshchyny 1669-1726 rr. K., S.73.

Sokyrko, O. (2017). Harmatnyy park Livoberezhnoyi Het'manshchyny pershoyi polovyny - seredyny XVIII st. U Istoriya davn'oyi zbroyi. Doslidzhennya 2016: Zbirnyk naukovykh prats'. K., S. 408-422.

Tayrova-Yakovleva, T. (2011). Yvan Mazepa y Rossyyskaya ymperyya. Ystoryya “predatel'stva”. M.: Yzdatel'stvo Tsentrpolymraf.

Filimonov, D. (2012). Novoserhiyivs'ka fortetsya: malovidoma pam'yatka Prysamar'ya kintsya KhVII – pochatku KhVIII stolit'. Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini: Zb. nauk. st. Vyp. 21, ch. 2., S. 137-149. Chelebi. E. (1961). Kniga puteshestviy. (Iz vlecheniya iz sochineniy turetskogo puteshestvennika KhUII v.). Vyp. 1. Zemli Moldavii i Ukrainy. Moskva

Chukhlib, T. (2013). Hadyach – het'mans'ka rezydentsiya Ivana Bryukhovets'koho u 1663-1668 rokakh. Krayeznavstvo.#2, S.31-46.

Shpytal'ov, H. (2013). Ukrayins'ka landmilitsiya. Kyyiv.

Yurchenko, O. (2014). Pereyaslavs'ka fortetsya XVIII st. Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini: Zbirnyk naukovykh

statey. Vyp.23. K., Naukovo-doslidnyy tsentr “Chasy kozats'ki”, UTOPIK ta in, S.24-34.

Yurchenko, O. (2016). Pereyaslavs'ka fortetsya XVII st. U “Arkheologiya&Fortyfikatsiya v Ukrayini”. Zbirnyk materialiv VI Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi Kam'yanets'-Podil's'koho derzhavnogo istorichnoho muzeyu-zapovidnyka, prysvyachenoyi 150-y richnyt-si vid dnya narodzhennya M.S.Hrushevs'koho (1866-1934). Kam'yanets'-Podil's'kyi, S.233-234.

Sokyrko Oleksii

CITIES, FORTRESSES, GARRISONS. FORTIFICATION AND DEFENSE STRATEGIES IN THE COSSACK HETMANATE IN THE «MILITARY REVOLUTION» PERIOD

Changes in the Early Modern military technologies have fundamentally affected the transformation in urban space: fortifications, planning, life style of the inhabitants. At the same time, the development of new defense fortresses and the modernization of the old ones, the providing it by garrisons and artillery have become important elements of state policy. All these innovations were part of the «military revolution» in Europe. Its features in this had important place in Eastern European states among them and the Cossack Hetmanate.

The theater of military operations on which the main enemy for a long time were the Tatars had led to the fact that most fortifications were wood-earthen. However, the development of firearms gradually forced to abandon brick and wooden fortifications of the frontal type. They were supplemented with elements of Western European fortification (bastions and ravelins), which increased the firepower of the fortress and its defensive capacity.

At the same time, the Hetmanate did not have sufficient resources for large-scale reconstructions of fortresses and the maintenance of permanent garrisons in them. The combination of these factors led to the fact that in the XVIII century fortification building in the Cossack Hetmanate passed into the hands of Russia and began to be used in the interests of the Empire.

Key words: Cossack Hetmanate, the «Military Revolution», fortress, fortification, garrisons.